

ERZURUM BÖLGESİNDE TIBBİ TEDAVİNİN SOSYO-KÜLTÜREL SAFHALARI

Doç. Dr. ORHAN TÜRKDOĞAN

G İ R İ Ş

Bu araştırma, Atatürk Üniversitesi kuruluş çevresinde, halk tababeti ile Modern Tıp arasındaki fonksiyon farklılaşması, çatışma ve benzerlik gibi unsurların Sosyo-kültürel yönden bir açıklanmasıdır.

Günümüzde, Sosyal Bilimler ile Tıp Bilimi arasındaki yakınlaşmalar, Medikal Sosyoloji adını verdiğimiz yeni bir bilim dalının doğmasına yol açmıştır. Bu disiplinin temel düşüncelerine göre; sağlık-hastalık oryantasyonu, bir toplumun kültür değerleriyle yakından ilgilidir. Bu bakımdan, hastanın atitüd ve inançları, geniş ölçüde, yaşadığı toplumun bu kültür ve değer sistemlerinin etkisi altındadır. Toplumun bu özelliğini bilmeden, sağlık ve hastalık sistemi hakkında olumlu bir sonuca varamayız. Kültür, hastalık tipini tayin eder. Bunun için, halkın sağlık ve hastalık hakkındaki görüşlerini, davranış tarzlarını, yaşadığı toplumun sosyo-kültürel yapısından ayıramayız.

İşte Medikal Sosyolojiyi meydana getiren faktörler, bu düşüncenin bir sonucudur.

Bu araştırmayla, Erzurum Bölgesinde, halk tababeti ile Modern tıbbın sınırlarını çizmeye çalıştık. Görüleceği gibi, halkın modern tıba olan atitüd ve davranışları tümüyle halk tababetine ait geleneksel düşünüş ve inançların etkisi altındadır.

İlaç, doktor, hastahane, hemşire ve klinikler gibi bilimsel tıbbın özelliklerini temsil eden bu unsurlara yönelişi engelleyen faktörler, halkın geleneksel kültü-

rünün bir sonucudur. Bu bakımdan, toplumumuzun sağlık-hastalık yönünden modern tıba yönelmesini istiyorsak, her şeyden önce, bu Folk tababetin kurallarını ve işleyiş tarzlarını bilimsel açıdan incelememiz gerekir.

İşte bu araştırma, bu amacın gerçekleştirilmesi için ele alınmıştır. Bunu için de ilk önce Halk Tababeti veya Geleneksel Tıp, sonra da¹ Modern Tıp karşılaştırma metoduna göre açıklanmıştır.

1. Halk Tababeti (Geleneksel Tıp):

Bu bölümde Erzurum bölgesiyle ilgili halk tababetini (Folk Medicine)² sosyal sistemin içinde ele alacağız. Bu suretle, Modern tıbbın doğmasına yardım etmiş olan halk tababetiyle, tıbbın sosyal yönden folk cemaatlarda nasıl geliştiğini görmüş olacağız. Folk tıp, genel olarak, bazı Antropologlar tarafından "Ev tedavisi" olarak ifade edilir³. Keza, Folk Tıp terimi Medikal Sosyoloji literatüründe iki esasa göre kullanılır. Bunlardan ilki, yani folk tıbbın kökü ve kaynağı Folk toplumlar ile Peasant zümrelerin pratiklerinde

¹ *Folk Medicine* : Folk toplumların inanç, gelenek ve değer sistemleriyle ilgilidir. folk toplum: Bir ideal tip olarak, değişmeyen, diğer toplumlarla teması kesilmiş, okuyup yazma bilmeyen zümreler olup, modern endüstri toplumlarının zıddıdır. Biz folk medicine'i, halk tababeti olarak karşıladık. Fakat, burada kastedilen halk terimi ile folk'un temel özelliklerini taşıyan bir yapıya sahip olmalıdır.

² Stanley H. King, *Perception of illness and medical Practice*, sh. 108 - 109, Russel Sage Foundat ion, New York, 1962.

³ Folk Tıbbı, bundan böyle, Geleneksel Tıp terimi ile de karşılayacağız.

yatar ve toprak ile tabiata yakın olan insanların eseridir. İkincisi ise, Folk Tıp⁴, belli bir ihtisas sınıfı olan doktorlar veya tıp adamlarından ziyade diğer bir zümreyi ifade eder. Çünkü, bu zümrede inanç sistemleriyle pratikler ortaklaşa yapılır. Böylece, hastalıklar hakkındaki atitüd ve inançlar sistemi, ilkel tıp veya folk tıp altında toplanır.

Halk tababeti veya geleneksel tıp, ilk insanın tabiat olayları karşısında takındığı tavırlar ve münasebet şekillerinden doğmuştur. Burada sihir veya büyüün rolü büyük olmuştur. Bu Mekanist evren öğretisinde, ezeli harmoninin bozulması veya tesisi, kötü veya iyi kuvvetler fikrine bağlanırdı. İyi veya kötü (şer) kuvvetlerin insanlara musallat olması karşısında büyücüler, Şamanlar tabiat üstü unsurlarla temasa geçerler. Böylece, dini inançlar ile sihrin yönelttiği bu geleneksel sistemlerde hastalık; insan bedenine yabancı unsurların girmesi ve onların yaptıkları fenalıklarla açıklanırdı. Bunlardan korunmak için bazı çareler düşünülmüş ve bu suretle halk tababetinin temelleri atılmıştır. Görülüyorki, folk toplumlarda hastalık ve sağlık hakkındaki tasavvurlar halkın kültürünün bir parçası olarak doğuyor.

Geleneksel tıp üzerinde geniş çalışmalar her şeyden önce Medikal Antropologların faaliyetleri ile yakından ilgilidirler. Medikal Antropologlar, iki yönden çalışmalarını yürütmüşlerdir. Bunlardan ilki hastalığın etyolojisinde kültür unsurlarını; ikincisi de sağlığın ıslâhı ve sağlık programları ile ilgili olayları açıklamayı hedef olarak seçmiştir. İlk kategoride olan araştırmacılar kültür biçimlerinin sosyal temaslar, günlük gelenekler, çocuk bakımı, diyet, sanitasyon, ekonomi ve iklim şartları, hijyen ile ölüm ve hastalık arasındaki rollerini incelemişlerdir⁵.

⁴ Lyle Saunders, *Cultural Difference and Medical Care*, sh. 144 - 146 Russel Sage Foundation, 1954 New York.

⁵ Benjamin D. Paul, *Antropological Perspectives on Medicine and Public Health* sh. 34 - 43.

19. yüzyılın bazı Antropologları monografilerinde tıp ve hastalıklarla ilgili bazı hususları belirtmişlerdir. Hasta, hastalık ve terapi pratikleri kavramlarıyla ilgili birçok etnografik malzemelere de bu ara rastlamaktayız. Bunlardan halâ özelliğini kaybetmemiş olan ve Doktor Rivers (1924) tarafından yazılmış bir eser vardır ki, gerçekten ilgi vericidir. Eserin adı : *Medicine-Magic and Religion*'dir. Bu eser; tıp, büyü ve din arasındaki münasebetleri incelemektedir. Burada görülüyor ki, (Geleneksel tıp) kültürün bir parçası olarak halk içerisinde yaşar.

Halk tababeti, modern tıbdan birkaç şekilde ayrılır. Her hangi bir folk toplumunda, tıp zümrenin ortaklaşa malıdır. Sanayileşmenin derecesine göre yayılma sahası değerlendirilir. Keza bir folk kültürde, "tıp ile ilgili cüzi bir bilgi sahası vardırki, burada bir kimsenin herhangi bir hastalık ve onun tedavisi hakkında bildiği şey, diğer fertler tarafından da bilinir". Halk tababetinin tıbbın kaynaklarıyla ilgili bilgiler, pratikler ve inançlarının geniş ölçüde kaybolmasına rağmen, inançlar ve pratiklerin kendileri geleneksel sisteminin içinde kök salmışlardır Böylece halk tababeti bilgisi; fertten ferde, nesilden nesile informal metodlarla aktarılır. Böyle bir toplumda bir kimse diğer kültür unsurlarını nasıl öğreniyorsa, halk tababetini de öyle öğrenir.

Saunders'e göre halk tababeti; halkın temsil ettiği kültür unsurlarıyla mükemmel bir şekilde tamamlanmıştır (Integrated) Ekseri hastalıklarda hasta ya iyi olur veya ölür. Eğer iyileşirse tedavi tekniği bir müessir kür olarak itimat kazanır, ölürse sebep tedavi tekniğinin elverişli olmayışına bağlanmaz, ancak hasta yardımın dışında kalmış kabul edilir. Böylece halk tababetinde, ilmi tababette olduğu gibi, hastaya yapılan şey nazarı dikkate alınmadan hastanın iyi olma süresi esas olarak kabul edilir⁶. Görülüyorki, folk tıp ile modern tıp arasında, toplumun

⁶ Lyle Saunders, adı geçen eser, sh. 145.

seviyesi ne olursa olsun bazı ortaklaşa yönler mevcuttur. Modern tıp, geleneksel tababetin gelişiminin bir sonucu değildir, ama modern tıbbın tedavi ve bakım teknikleri ile folk tababet arasında benzerlikler görebiliriz. Bugün ilerlemiş sanayi toplumlarında bile ilmî tıbbın yanında, folk pratiklerin de yaşamakta devam ettiğini görmemek imkânsızdır. Meselâ baş ağrıları ve diğer küçük sızılar için kullanılan aspirin; aslında halk tababetinin uzun yıllar tatbik ettiği kinin, kokain gibi ilaçlar bilimsel tıbbın gelişmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan denebilirki, günümüzde kullanılan bir çok ilaçlar aslında folk tababetin Pharacopoia'sının bir kısmını teşkil eder⁷. Buna mukabil ilmî tıp ile folk tababet arasında önemli bir ayrılık vardır, o da: İlmî tıp sebep-sonuç nedensellik bağı içerisinde kesin bilgiye dayandığı halde, geleneksel tıpta böyle bir lojik bağ yerine inançlar ve bir takım yaşanılmış amprik bilgiler rol oynar. Bu bakımdan geleneksel tıp, inançlar ve pratiklerin gelişi güzel bir sıralanması olmayıp kendi içinde mükemmel şekilde teşkilâtlanmış bir tıp teorisi örneğini verir. Saunders'e göre geleneksel tıp tesadüflerle ortaya çıkmış değildir. Gayeler, maksatlar ve içten bir düzene göre tesis edilmiştir. Yine Saunders ve Hewes gösterdilerki, geleneksel tıpta hiç olmazsa 50 tip insan vardır, ve bunlar halka sağlık yönünden faydalı olmaktadır⁸. Bir takım bilgi ve inançlar sisteminden ibaret olan geleneksel tıp, insanın mahiyeti, tabiat üstü ve çevresiyle olan münasebetler hakkındaki fikirlere istinad eder. Bu bilgi ve inançlar, yaşanan toplumun kültürünün bir kısmıdır, onu aksettirir. Bu suretle diyebiliriz ki : Bazı şekliyle hastalık her toplumun karşılaştığı esas hayati problemlerden biridir ve top-

lum; hastalıklarla uğraşmak suretiyle metod ve teknikler geliştirir. Böylece modern tıbbın doğmasına yardım ederler⁹.

Erzurum bölgesinde geleneksel tıbbın kültürün bir parçası olduğunu göstermek sureti ile sosyal sağlık sistemini incelemeye devam edeceğiz. Erzurum ve çevresinde hastalıklarla ilgili bir kavram çiftine rastlıyoruz. Bunlar sıcak-soğuk dikotamisedir. Halk, hastalıkları bu iki unsura göre sıralıyor. Bunların tedavi şekilleri de yine sıcak-soğuk derecesine göre yapılır. Hasta, soğukla ilgili bir hastalığa yakalandığı zaman sıcak yiyecekler tatbik edilir. Sıcakla ilgili hastalıklar halinde ise soğuk tipten yiyecekler tercih ediliyor. Meselâ, soğuk algınlığı halinde soğuk su içilemez. Bunun gibi harareti olan hastalar için de yoğurt, limonata ve karpuz tavsiye edilir. Burada hararet sıcak; soğuk algınlığı ise, soğuk kategorisine ithal edilir. Soğukla ilgili hastalıklar : Nezle, grip, üşütme, bronşit, soğuk algınlığı, sıtma ve zatürriyedir. Hastanın bir an önce iyileşmesi için terlemesi, sıcak şeyler (çay, çorba, ıhlamur) içmesi gerekir. Ayağına kızgın tuğla koymak, yatak içine mangal almak gibi tedavî şekilleri de vardır. Bu tip hastalıklarda hastanın soğuktan korunması veya sıcaktan hoşlanması şarttır. Hasta soğuk şeyler içemez. Bu suretle hastalığın zıddı ile tedavi edilmesi zaruridir. Bazı hallerde ise, meselâ sıtma¹⁰ da, hasta banyoda iken ansızın üzerine soğuk su dökülmesi faydalıdır. Çünkü, soğuk su hastada tiksime meydana getirmek suretiyle (Hastalığı koyvermeğe) sebep olur. Burada, soğuk-sıcak diyadik sınıflaması yerine aynı cinsten monadik durum hâkim oluyor. Bu hal, Ilıca halkında pek istisnai durumu işaret eder. Keza safra kesesi rahatsızlığı ile kan kaybı hallerinde ise soğuk su tedavisi yapılır. Safra ağrısı ile kan kaybı, sıcak has-

⁷ Lyle Saunders, Gordon W. Howes, Folk Medicine and Medical Practice, Journal of Medical Education, vol. 28, September, 1953 sh. 43-46.

⁸ William Cauldill, Applied Anthropology in Medicine, bu makale: A. L. Kroeber' In Anthropology Today, adlı eserinde basılmıştır. Sh. 771 - 806. The Universty of Chicago Illinois, 1953.

⁹ Halkın burada sıtmadan kastı sadece malarya değildir. Vücutta hasil olan titreme ve nöbetler de sıtma adı altında toplanır.

¹⁰ Jelliffe, D. B. Cultural Variation and Practical Pediatrican, Journal of Pediatrics vol, 49, December 1966 sh. 661 - 671.

talıklar olarak tasavvur ediliyor. Böylece halkın, hastalığın tezahür şekillerine göre kazanmış olduğu atitüd ve inançlar, zıd tedavi şekline yönelmektedir.

Hastalıkların bu tip sınıflaması bugün bütün geri kalmış toplumların geleneksel tıp sistemlerinde görülebilir. Nitekim sıcak-soğuk ayırımı Hipokrates, Galen ile daha önceki Hint felsefesinin mizaçlar patolojisiyle yakından ilgilidir¹¹. Aynı tip sınıflamaları lâtin Amerika, Hindistan ve diğer Asya memleketleri folk tababetinde görebiliriz. Şöyleki Redfield'in "Yucatan Halkının Folk Kültüründe" Tasvir ettiği gibi: sığır eti sıcaklık verdiği halde, limon suyu soğukluk hasil eder. Burada soğuk ile sıcak gibi iki ucu bir araya getirmek çok büyük tehlikeler yaratır. Meselâ, sıcaklık veren baldan sonra soğuk olan suyu içmek hatalıdır¹². Aynı şekilde bölgemizde de sıcak üzerine soğuk şey içmek karın ağrısı, miğde bulantısı yapar. Keza hastalık halinde de bu zıdları birbirini takiben kullanmak halkımıza göre hastalığın büsbütün artmasına sebep olur. Kayısı yarmasından sonra —ki sığacı temsil etmektedir— soğuk su içmek ishale sebep olur. . Burada dikkat edilecek nokta, yiyecek ve içeceklerde iki zıd unsuru bir anda kullanmamaktır. Sıcak veya soğuk kavramlarıyla ilgili hastalıklar derken burada kastedilen gerçek manâda bir sıcaklık veya ısı derecesi değildir. Sadece maddenin fitri özelliğidir¹³. Şöykeli, halkımız arasında zatürriye soğuk hastalık olduğu halde, tifo sıcak kategorisinde görülür. Burada kültürel varyasyonların önemi büyüktür. Çünkü fert, dış eşyayı algılamakta yaşadığı zümrenin kültürünün etkisi altındadır. Keza, gebe kadınlar için sıcak banyo esastır, soğuk şeyler verilmez. Çünkü halkımızın inancına göre gebe kadın da hastadır.

¹¹ Robert Redfield, the Folk Culture of Yucatan, Univ. of Chicago, Press, Chicago, 1941, sh. 129.

¹² George M. Foster, Some Social Factors Related to the Success of A Public Health Program, Human Organization, vol. 11, no. 3, 1952, sh. 5-16.

¹³ Hind halkı için de süt ve yoğurt (Curd), soğuk yani (Tonda) dır. Bk. Stanley H. King, adı geçen eser. sh. 110 - 111.

Gebe kadındaki bu fonksiyon veya ruhsal değişme çocuk ile ilgilidir. Başka bir ifade ile, gebe kadınla çocuk arasında bir uygunluk vardır. Meselâ, gebe kadın dişini çektiği zaman, çocuk havaleli (bayılmalı) olur. Doğumdan sonra yine loğusaya soğuk su verilmez, ancak ayran ile şerbet içirilir. "İçinin ateşini götürsün" diye. Çünkü doğumdan sonra hasta : "Anadan doğma gibidir". Gebelik ve loğusalık durumunda hastalık; sıcak kategorisi içinde düşünülür. Ayran, yoğurt ve şerbet soğuk olarak kabul ediliyor¹⁴.

Ağrılar için karabiber, kâfirun, ispirito ve sıcak havlu kullanılır. Böylece "ağrı", "sızı" soyut olarak soğuk niteliğine sahiptirler. Aynı şekilde sancılar içinde zencefil, tarçın kullanılır. Zencefil, nane veya tarçın ya ağızdan çiğnemek suretiyle veya çayla içilir. Burada görülüyorki halk sırt, kulunç, bel ağrılarında olduğu gibi sancılara da soğuk niteliği atfetmektedir. Keza, bel soğukluğu da —soğuk— bir hastalıktır. Tedavisi için : Bir taze kabak ısıtılır, hamamda sıcak sıcak hastanın kamışı bunun içine koyulur. Sonra yarım bardak zeytin yağı sürülür, hasta hamamda tahammül edebileceği ölçüde sıcak su ile yıkanır. Tedaviye bu şekilde bir gün devam edilir. Görülüyorki, zeytinyağında "sıcak" olarak kabul edilmektedir. Böylece Ilıca halkına göre : Dizanteri, soğuk algınlığı, romatizma, siyatik, grip, nezle, üşütme, bronşit, öksürtük, ishal, zatürriye, verem, su çiçeği, belsoğukluğu, kızamık, ağrı ve sancılar "soğuk" tabiatında olup, sıcakla tedavi edilmek zorundadırlar. Şerbet ayran, karpuz, limon suyu, soğuk su, çay, yoğurt, tifo ve benzeri ateşli veya hararet verici hastalıklarda kullanılır.

Bunlar da soğukluk veya hararet teskin edici maddelerdir. Yalnız bunlardan çay, her iki tipoloji için de kullanılır. Bu

¹⁴ George M. Foster, Some Social Factors, Related to the Success of a Public Health Program. Bu makale, bk. Lyle, W. Shannon, Underdeveloped Areas, adlı eserde basılmıştır. Sh. 371-385, Harper-Row, New York 1957.

bakımdan çay hem soğuk, hem de sıcak hastalıkların tedavileri için tercih edilir —Sıcak— özelliği taşıyan hastalıklar ise : Tifo, güneş çarpması, kan akması ve benzeri hastalıklardır. Böylece Ilıca geleneksel tababet sisteminde soğuk-sıcak yiyecekler gibi, soğuk-sıcak hastalıklar ayırımı vardır. Eğer bir kimse sıcak tipten hastalıklardan ıstırap çekiyorsa tedavisi soğuk, soğuk hastalığı varsa sıcak ilâçlara baş vurmaya suretiyle hastalığı önlemeye çalışır. Genel olarak diyebilirizki, folk tıpta hastalığın bir sebebi de sıcak-soğuk ayırımındaki dengesizliktir. Yani bu uçlardan biri hastalığın sebebidir, tedavisinde diğer uca dayanan tedbir ve korunmalardır. Aynı şekilde sıcak-soğuk ayırımı, halkın inanç, atitud ve değerler sisteminin bir neticesidir Çünkü; burada görülen sıcaklık-soğukluk aslında hakiki sıcak ve soğukluk değildir. Sadece eşyalara atfedilen kültürel değerlerin bir sonucudur. Bundan başka sıcak soğuk dikotamisi halkın olaylar arasında kurmuş olduğu ampirik gözlemlerinin bir sonucudur. Bu suretle hastalıkların etiolojisi; soğuk-sıcak ayırımına bağlanmış olup temelinde sosyo-kültürel faktörler vardır. Bazı Antropologlar hususıyla Foster, geleneksel tıp ile ilgili hastalıkları iki kategoriye ayırmaktadır. Bunlardan ilki, hastalıkların ampirik gözlem sonucunda sebepleri tabii olarak kabul edilen hastalıklar; ikincisi de sihri veya tabiat üstü hastalıklardır¹⁵. Nitekim Foster, nazar ve ruh kaybı gibi sihri hastalıklarla ilgili pratikleri, folk tababeti sahasına ithal etmiyor¹⁶.

Erzurum bölgesinde geleneksel tıba ait ikinci bir kavram da “vücut sıvıları”dır. Bunlar : Kan, salya, idrar ve menidir. Folk tababette “vücut sıvılarının” hastalıklar üzerindeki etkileri çeşitli beslenme, bakım teknikleriyle yakından ilgilidir. Bu kavramlar, modern tıpta ya çok cüzi

veya hiç denecek kadar bir öneme sahiptirler¹⁷. Sebebi ne olursa olsun bölgemiz halkına göre kan kaybı, erkeklik ile sıklıdan sıkıya münasebet halindedir. Kan kaybeden bir kimsenin beli kuvvetli değildir¹⁸. Böyle bir kimse yarım insandır ve cinsi bakımdan iktidarsız sayılır. Bunu telâfi için de süt ile yumurta karıştırılıp hastaya içirilir, bol yağ ve bal yedirilir. Sonra bu tip bir kimseye halk acıma hissi duyar. Çünkü yardıma muhtaçtır. Bu yüzden hasta herkesin yapacağı tavsiyeleri yerine getirmeğe çalışır. Ayrıca beli kuvvet kazansın diye kuşak bağlar. Kan kaybı olan kimseler, umumiyetle hastalıklarını saklarlar. Çünkü hasta, komşular, akraba ve cemaat halkı nazarında “erkeklik kudretinin” kaybolduğu veya aciz kaldığı hususunu başkalarının duymasını istemez. Bu durumu karısından dahi gizleyen erkekler vardır. Kan kaybeden kimse artık bir daha çocuğunun olmayacağına da inanır. Sonra hasta vücutta kan aldirmaya taraftar değildir. Çünkü kanın kaybı, iktidarsızlıkla aynı anlamdadır. Böylece fert, kan vermekle kudretsiz ve yarım insan olacağına inanır. Halkın iğne ve doktorlardan korkmalarında bir faktörde budur. Kan kaybı meniyle de ilgilidir. Çünkü kanı çok olan meni bakımından kuvvetlidir. Bu yüzden bel soğukluğu olanlara yağlı yiyeceklerle süt ve yumurta yedirilir. Sebze, bulgur, unlu yiyeceklerden sakınılır. Çünkü bunlar süt, yumurta, bal gibi kudret verici gıdaların yanında hafif kalırlar. “Eğer bir erkek evlenmeden önce iktidarsız ise evlendikten sonra karısının “sütü temizse” durumu gizler, değilse boşanır. Evliliğin ilk gecesi erkek-cinsi münasebeti başaramazsa hocaya müracaat eder. Böylece herhangi bir tıkanma ve kapalılık hocanın tedavisi ile açılır. Bölgemiz halkının kanaatına göre ancak kanlı canlı olan meniye sahiptir. Kan ile meni arasında müsbet bir korelasyon görülür. Meninin

¹⁵ George M. Foster, editor, a Cross-Cultural Anthropological Analysis of a Technical aid Program, Smithsonian Institution, Washington, July 25, 1951, Mimeographed.

¹⁶ Bk. Stanley H. King, adı geçen eser, sh. 113-114.

¹⁷ Burada “Bel” biyolojik organ değildir, sadece erkeklik veya iktidarı ifade eder.

¹⁸ Charles Winick, Dictionary of Antropology, sh. 495, Littlefield, Adams and Co. Paterson, New Jersey, 1961.

azalması kanın azalması demektir. “Meni erkeğin bütün damarlarında dolaşır”. Bu görüş, dikkat edilirse, kanın özelliği ile aynı anlamda kullanılıyor. Meni, erkeğin damarında hasıl olur, kadının da (zenne) göğsünde meydana gelir. Bu suretle, halk meninin kaynağını her iki cinsiyette farklı organ ve merkezlere bağlamaktadır.

Kan kavramı, halkımızın kültüründe yaşayan önemli bir inanç sistemidir. Halk, hoşlanmadığı veya mertçe görmediği hareketleri yapan kimseleri “kanı dönük” veya “kanı bozuk” olarak karşılar. Hem kan, hemde meni halkın inanç ve atitüdüleri ile davranış tarzlarını ihtiva ettiğinden zümrenin kültür yapısıyla yakından ilgilidirler. Vücutta bir yerin kesilmesi, kaza geçirme hali veya yaralanmalarda kan kaybı bazı zümrelerde (bilhassa kürtlerde) korkuya sebep oluyor. Bu korkunun temelindeki inançlar doğrudan doğruya erkeklikle ilgilidirler. Yeni evlenen bir kimseye: “Kanın senin kanını emmiş artık, sende bir şey kalmadı”. “Kanın kurumuş” veya “Kanın yokki sevimin olsun” ifadeleride kan ile iktidar arasındaki sıkı münasebeti gösteriyor. Halk arasında kan kaybı ile meni inançları zayıflamaylada ilgilidirler. Meni veya kan kaybeden gerçekten hasta bir kimsedir. Vücudunu takviye etmek ve iyi beslenmek zorundadır.

Kanla ilgili diğer bir inançta pis kanıdır. Bazı insanlarda lüzumsuz şişmanlama, vücutta kaşıntılar ve bahar mevsimindeki halsizlikler kanın pisenmesine atfedilir. Pis kanın vücuttan atılması, temiz kanın kaybı gibi tehlikeli sayılmaz. Tam tersine pis kanın vücuttan atılması temiz kanı besler. Bu bakımdan pis kanın tasfiyesi sülük yapıştırmak veya hacamat yolu ile icra edilir. Umumiyetle sülük, hacamata nazaran, pis kanın temizlenmesinde yaygın bir ameliye tekniğidir. Tükrük de Erzurum bölgesinde “Parpulama” yani bir nevi âfsun şekli olarak kullanılır. Çocuklar veya gebe kadınlar karanlıkta düşer veya korkarlarsa, derhal düştükleri yere “tükrümel ki, orada bulunan cinler ölsün”. Aksi takdirde bu cinler, aynı kötülüğü

yapmakta devam ederler. Keza sarı, hastalıkların bulunduğu hallerde, hastalığın kendilerine geçmemesi için, bizden uzak olsun mânasına : “Pü... Pü...” gibi jestler yaparlar. Bu pratik o kimseye, bir nevi afsun veya bağışıklık sağlar. Böylece sarı hastalığın etkisinden kurtulacakları kanaatına inanırlar. Deniz suyundan mütevellit göz ağrılarının tedavisi için şahsın gözüne aç karnına kükürülürse, ağrı derhal geçer.

İdrara gelince, sarılık hastalığında hasta ilk idrarından bir parça içerse, hastalık geçer. İlk idrar, halkımız inancına göre temiz sayılır. Çünkü, insanın içinden geliyor. Akşamdan sonra, eşiğe veya evin etrafına işenmez, cinler çarpar. Her yerde bize kötülük yapmak için cinler dolaşır. devriye gezer. Keza, altına işeyen, küçük veya büyüklere, ceza olsun diye kendi idrarları içirilirse, bir daha işemezler.

Şimdi biraz da Erzurum bölgesinde sihir veya büyüyle ilgili hastalıklar ve bunlara ait inançları görelim. Folk tababetin temeli büyüye dayanır. Büyü de izahı güç bir takım tabiat üstü kuvvetler, görünmez enerjiler hastalığın nedeni olarak karşımıza çıkarlar. Büyü ile ilgili tipik hastalıkların tedavileri, teknikleri ve hastalık şekilleri bazı Antropoglar tarafından meciko-medikal hastalıklar olarak ifade edilirler. Bu meciko-medikal sistemde hastalıklar : ya büyü, tabu'nun ihlâli, hastalık nesnesinin vücuda ihlâli, ruhun ihlâli veya ruh kaybı gibi faktörler yoluyla ortaya çıkarlar. Bunları sırasıyla Erzurum bölgesi büyü ile ilgili tıbbi sistem içinde görelim.

Eğer, bir insan diğerine karşı sihir yoluyla zarar verirse biz buna büyü diyoruz. Büyü bilhassa hastalıkların tedavi ve sebepleriyle de ilgilidir¹⁹. Büyünün varyasyonu arasında en önemlisi “nazar değmesi”dir. Nazar değmesi; belirli karekterde olan insanların, bilhassa çocuklarda, güzel kimselerde ve zenginlerde yapmış olduğu bir hastalık tipidir. Kötü nazara

¹⁹ Talcott Parsons, The Structure of Social Action, Free Press, Glencoe, 111. 1949, sh. 432-433.

sahip olanlar, kendilerindeki bu kudretin tesiri ile kıskandıklarına veya düşmanlarına nüfuz etmeğe çalışırlar. Böylece onların hastalanmalarına sebep olurlar. Erzurum bölgesi halkına göre nazarı değen (göz değmesi) kimseler : Mavi gözlü sarışın saçlı kimselerdir. Halk arasında bu inancın sebepleri Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın (Maarifetname) adlı²⁰ eserindeki açıklamalarla yakından ilgisi olduğu söyleniyorsa da, bu görüş bütün Anadolu'da hemen hemen yaygındır. Nazarı değen kimse, herkese nazarı verebilir. Canlı cansız bütün varlık ve eşya bu tesirden kurtulamaz. "Taşa baksa taş çatlar, hayvana baksa, hayvan derhal ölür". Nazardan en fazla müteessir olanlar da çocuklar ile genç ve güzel kadınlar, zengin kimselerdir. Bunlar her an için nazarı değmesinin tesiri altındadırlar. Bu kimseler nazarın etkisinden korunmak için çocuklaramavi boncuk, mavi takke giydirebilirler. Eğer çocuk büyükse muska taşır evse nal, boncuk ve benzeri şeyler kapısına asılır. Böylece fena kudretin tesiri bu eşya ve nesnelere tarafından karşılanmış olur. Nazarı değen kimse veya çocuk için; ihlâs duası okunur, yüzüne üflenir. Nazarından şüphe edilen şahsın ismi, bir kâğıt parçasına yazılarak ateşte yakılır veya bir parça tuz alınarak hastanın başında dolaştırılır, dua okunur ve sonra tuz ateşe serpilir. Halkın genel inancına göre nazar: (Bir kalp hainliğidir). "Çünkü göz değmez, göz bir nurdur. Kalp kötüdür." Burada zannediyorum ki; tasavvuf görüşünün aksine, kalp günlük mânada düşünülmektedir. Çünkü, tasavvuf ve dinin kastettiği mânada kalb : Allahın evidir kötülük atfedilmez.

Nazar değmesi halinde hastalığın başlıca belirtileri : Ani hastalanma, baş ağrısı, üşüme, kusma ve miğde bulantıları gibi hallerden biri veya bir kaçıdır. Ayrıca damar sertliği, vücudun herhangi bir yerinde ağrının belirmesi, bir kimsenin ansızın

düşüp kolu veya bacağı kırılması da nazarı değmesinin sonucudur. Yukarıda ifade edildiği gibi her insana nazarı değmez, malı çok olana, güzele ve çocuğa değer. Fakire nazarı değmez, güzelde olsa fakir çirkindir, yüzü soğuktur. Bu ayırım, bir bakıma fakirin bu hastalıktan masun olduğunu âfetlerin ancak zengine has olduğu kanaatini uyandırıyor. Bundan başka yeni evlenen kadınlar, gebeler nazarı değmesinin tesir sahası içindedirler. Bazı sosyologlar nazarı değme hadisesinin etyolojisini, âyinle kirlenmiş şahıslara atfederler²¹. Nazarı değmesinin syndrom'unun paralellerini biz bu gün modern tıbda görmüyoruz. Fakat bütün dünyanın geleneksel tababetinde sihri hastalık yaşamakta devam ediyor. Yalnız diğer memleketlerde, bilhassa Mestizo toplumlarında nazarı değmesi çocuklarda görülür²². Nazarı değmesini kendiliğinden önleyen gelenekler de vardır. Meselâ, bulaşık yıkarken veya misafirlik anında tabak, bardak gibi eşyalardan herhangi biri ansızın kırılırsa halk : "Cana gelen mala gelsin" demek suretiyle nazarın tehlikeli neticelerinden eşyanın kırılmasıyla kurtulmuş olur. Görülüyorki, mavi boncuk, at nalı, muska yanında bazı eşyaların kırılması da nazarı değmesine karşı alınan tedbir ve tedavi şekillerini ihtiva ederler. Bazı lâtin Amerika memleketleri ile Meksika Amerikalılarında nazarı değmesi, Erzurum halkında görüldüğü gibi, çocuklarda ishale, karın ağrısına ve üşütmelere yol açar²³. Bu olay da bize gösteriyorki farklı kültür komplekslerinde nazarı değmesi (Mal Ojo) aynı niteliğe sahip bir sihir tekniğidir. Görülüyorki nazarı değmesi: "Keskin bakışlı" bir kimsenin belirli sınıf üzerinde meydana getirmiş olduğu büyüleyici bir hastalık şeklidir. Tedavi ve korunma teknik ve usulleri bütün kültürlerde müşterek bir karektere

²⁰ Ozzie G. Simmons, *Popular and Modern Medicine in Mestizo Communities of Coastal Peru and Chile*, *The Journal of America Folklore*, 68, no. 256 : 57-71, 1955.

²¹ Ozzie Simmons, *Anglo-Americans and Mexican Americans in South Texas- A Study in Dominant-Subordinate Group Relations*, Ph. D. Havard University, 1951 sh. 98.

²² Bk. Stanley H. King, adı geçen eser. sh. 100.

²³ Dorian Apple, adı geçen eser. Sh. 75 - 76.

sahiptir. Kısacası nazar değmesi ve syndromları halkın inanç, atitüd ve davranış tarzlarının bir yaratmasıdır.

Bazı hastalıklar da mecikal etiyojisi bakımından "korkma" dan meydana gelir. Kötü ruhlar (cinler) ile karanlık, fertlerde bir takım hastalık arazlarına sebep olurlar. Korkma veya korkutulma olayında cinlerin payı büyüktür. Sara, cin çarpması gibi hastalık halleri Erzurum halkının kanaatine göre korkma ile ilgilidir. Sara veya "bayılmalı" hastalığının sebebi cindir. Cinler erkek ve dişi olmak üzere iki kategoriye ayrılırlar. Erkek cin kadına, dişi cin de erkeğe musallat olur. Bunlar günün birinde şahsa görünüp, korkuturlar. Hasta bayılır saatlarca öyle kalır. Bu halin tedavisi için hocaya görünmekten başka çare yoktur. Fakat, hoca da bazı hallerde bu hastalığı tamamen önleyemez. Hoca bayılmalı bir hastayı iyileştirmek için boylama muska yapar, iki üç gün devamlı olarak okur. Bu suretle hastayı korkutan cinleri yakmaya çalışır. Hocanın kanaatine göre cinler hastanın arkasından geliyorsa hasta kurtulamaz. Önünde ise kurtulur. Tedavi için hoca hastayı bayıltır, etrafına bir daire çizer ona musallat olan cini bulur ve yakar. Cinler; erkek-dişi olarak ayrıldığı gibi, itikatlarına göre müslüman veya müslüman olmayan (gâvur) cinler olarak sınıflandırılır.

Evin içi ve dışı mukaddestir. Meselâ kapı önüne bismillâh demeden sıcak su dökmek buradaki cinlerin haşlanması sebep olur. O zaman can havliyle cinler o şahsı çarpar. Bu gibi işleri yapanlar cinler tarafından her an cezalandırılacaklarını bildikleri için ani korku bu çarpılmanın sebebi oluyor. Bu tip hastalıklarda şiddetli heyecani düzensizlikler, çeşitli organik rahatsızlıklara sebep olurlar. Korkunun arızaları: Uykusuzluk, sinirlilik hali, düşüp bayılmalar cinnet getirmeler ve ateşli nöbet halleridir. Korkuyla ilgili tedavi metodları da yukarıda görüldüğü gibi, bir takım sihri faaliyetlerden ibarettir. Aslında bu tip hastalıklar, psikoso-

matik mahiyettedirler. Kuvvetli heyecanlar fertte bir takım fizyolojik değişmeler yoluyla korku, öfke, can sıkıntısı ve delilik gibi meciko-medikal hastalıklara sebep olurlar.

Tabu'nun ihlâli: Bilindiği gibi tabu kelimesi ilk defa Polynesia yerlileri tarafından kullanılmıştır. Tabu, gizli bir kuvvettir. Kudretli, kötü tesirlerin tehdidini ifade eder. Tabu, her yere, taşlara, hayvanlara, ağaçlara, insanlara, dünyaya etki de bulunan manaya da sahiptir. Tabiat üstü kuvvetler bu mananın tesiri altındadır. Evrende tabulanmış her şey, dokunulmaz kabul edilir. Dokunulduğu zaman korkunç ve tehlikeli sonuçlar doğurur. Meselâ, ilkel tıp dünyasında tabunun bozulması bir takım hastalıklara yol açar. Tabunun ihlâli olayı bizde Şamanist tesirlerle devam etmektedir. Şöyleki, yukarıda ifade edildiği gibi, eşik, ateş halkımız arasında mukaddestir. Gerek ateşe gerekse eşige işemek "çarpılma" denilen bir takım felçlere, bayımalara yol açar. Çünkü, bu iki unsur da kutsaldır veya kendilerine kutsallık atfedilmiştir. Aynı şekilde türbeler, pınar başları, Söğüt köyündeki balıklı göl bunlar arasındadır. Türbelere saygısızlık, balıklı gölden balık avlamak fert için korkunç sonuçlar doğurur. Meselâ, Balıklı gölden vaktiyle Rus askerleri balık tutup tavada kızartmak istemişlerse de o esnada balıklar tavadan sıçrayarak göle dalmışlardır. Bu rivayet onun kutsallığını anlamayan bir yabancı için bile tehlikeli olmuştur. Bazı delilere halk hürmet ve saygı ile bakar. Onlardan keramet beklerler. "Artık o deli değil, veli" derler. Böyle bir kimsenin temas ettiği hasta iyi olur, bedduasını alan kimse ise beter olur. Bu bakımdan deli-veliyi hoş tutmak şarttır. Görülüyor ki, bölgemiz halkının inancına göre canlı bir varlık da kutsallık kazanmış olabiliyor. Halkımız arasında tabulanmış olan eşya ve şahısların ihlâli en fazla çarpılma, bayılma ve benzeri hastalıklara yol açar. Yine bu kategorideki hastalıkların tedavisi tamamen büyü yolu ile olur.

Hastalık-Vücuda ithâl edilen nesne : Eğer zararlı yabancı bir madde vücuda girerse bazı hastalıklara sebep olur. Vücutta, hastalık nesnesinin varlığı, büyü veya afsunun sonucudur. “Vücuda nüfuz eden bu madde, paslı çivi manasında bir şey değildir, daha ziyade spiritüel mânada olup hastalık meydana getirirler”. Her hangi bir vücuttan bu yabancı nesnenin atılması ya fala bakmakla, veya “doktor olmayan doktor” tarafından elde veya ağızda gizlenen bir taşın objeye vurulması gibi seremoniler sonunda dışarı atılır. Hastalık meydana getiren bir yabancı cismin vücuttan atılması geleneği bugün Birleşik Devletlerin bir çok bölgelerinde, bilhassa hastanın bünyesinden zehiri dışarı çıkartmak tekniğinde görebiliriz²⁴. Erzurum ve bölgesinde bu hususta en önemli inanç cinli bir kimsenin cinleri kovma tekniğidir. Bu ya suya bakma yoluyla olur, veya kâğıt yapmak suretiyle meydana getirilir. Kendisine cinlerin belâ olduğu bir hasta “oynamaya düşer”. Bunun için cinli bir kimseyi, yaşlı bir koca karı veya hocaya götürürler. Suya bıçak atmak suretiyle hastanın vücudundaki cinler, su içindeki bıçakta toplanır ve boğulurlar. Böylece hasta iyileşir. “Yürekke su toplanması” tâbir edilen hastalık ile karın şişmeleri halinde de sihri teknikler kullanılır. Esasda, bu gibi hastalıklar vücuda yabancı bir cismin girmesiyle ilgili olmamakla beraber, hastalıkların tedavi şekli meciko-medikal yöndedir. Şöyleki, hastanın ayağı, izinli hoca tarafından cinlerin üzerine bastırılır. Ayağın etrafı bıçakla çizilir ve ayak çekilir. Boş kalan kısma tuz dökülür. İzinli şahıs veya hoca buraya bir takım dualar okur. Üç gün bal yağ yemesi hastaya tavsiye edilir, üçüncü gün sonunda hasta iyileşir.

Diğer bir metod da kötülük yapmak istenilen şahsa cinleri musallat ederek çeşitli hastalıklara yol açma tekniğidir. Kara sevda, mecnunluk, birden bire aile ve çocukları ihmal olayları bu tip büyü yapma teorisiyle yakından ilgilidir. Böyle bir hastayı iyileştirmek için, hastaya musallat olan bu kötü kuvvetler bir takım

dualar ile vücuttan geri atılmak sureti ile halledilir. Yıldız falya da aynı tedavi şekli yapılabilir. Hatta Erzurum’da modern tıbbın akültürasyonundan önce, büyük bir halk kitlesi hastalığın etyolojisini doğrudan doğruya cinlerin vucuda girmesine bağlıyorlardı. Modern tıbbın tesiri ile mikrop teorisi bir çoklarında bu kanaatin bugün için zayıflamasına sebep olmuştur. Fakat, halâ folk zümrelerde cinlerin tevlit ettiği hastalıklar okuma, kâğıt yazma yolu ile vücutta cinlerin koğulmasıyle temin edilir ve kısa zamanda iyileşir.

Bu bölümle ilgili olarak diğer bir husus da günâhın meydana getirmiş olduğu hastalıklar meselesidir. Halkımıza göre, günâh insana nüfuz etmek sureti ile hastalığa sebep olur. Meselâ bir kimse hapşırıldığı zaman : “Biri beni çektiirdi günâhım ona gitsin” der. Böylece günâhın, arzu edilmeyen bir kimsenin vücuduna yollanması mümkündür.

Medico-medikal ile ilgili sonuncu bir teknik tarzı da “Kaybolmuş ruh” olayıdır. İlkel toplumlarda evrensel olan bir hastalık şeklidir. Bu hastalık da vücudun bir hava gibi kaybolması hastalıklara ve ölüme sebep olur. Böyle bir hastalık tedavisi için, kayıp ruhun bedene iadesi zaruridir. Erzurum’da da bu hali “korkma hastalığında” görebiliriz. Burada cinler, hastaya musallat olurlar. Bu bakımdan korkma, kayıp ruhu ihtiva eder, bunun için sihri yollarla kötü ruhlar kovulur iyi ruhlar tekrar vücuda çağrılır. Böylece, ruhun bedeni terki ölüm ve hastalıklara sebep olmakla kalmıyor, aynı zamanda hastalığın etyolojisi bir takım inanç ve geleneklere bağlı olarak açıklanmış oluyor.

Hastalıkların etyolojisinde bir diğer faktör de “Kötü hava”dır. Bununla kastedilen yatarken hava cereyanına maruz kalmak, açık yerlerde kötü havanın vücuda girmesi ve bir takım hastalıklara sebep olmasıdır. Çevredeki ısı şartlarında aniden meydana gelen değişiklikler, sıcak vücudu ile evden çıkan bir insana tesir etmek sureti ile hastalanmasına yol açar. Kötü veya fena havanın kaynağı, görüldüğü gibi atmosfer değişimleridir²⁵.

Halk zümreleri çeşitli şekilde kötü havanın kendisine belirli şartlarda zarar vereceğini bilir. Böylece, amprik yollarla hastalığın etyolojisi hava değişmelerine bağlanmış olur. Soğuktan sığağa veya sıcaktan soğuga çıkarken vücudun değişik ortamlarla temasa gelmesi hastalığa sebep olur. Burada folk tababette önemli bir noktaya işaret etmemiz gerekiyor. O da folk tababet ile modern tıp arasındaki farklılaşmada bir mahiyet ayrılığı olmasına rağmen, bu inanç; modern tıbbın felsefesini teşkil eden rasyonellik fikriyle yakından ilgilidir. Nihayet lojik, yönden denilebilir ki, bir çok hastalıklar ani soğuk veya sıcakla temastan meydana gelebilir. Böylece modern tıbdaki rasyonel yön; folk tıbdaki da bu örnekle bir paralelizm bulmuş oluyor.

Aslında, folk tıbbı, modern tıbdan ayıran nokta bilindiği gibi birinde bulduğumuz hastalık etiyolojisini diğerine icra edemeyişimizdir. Bu örnekle, bu fark kısmen izale edilmiş oluyor.

Erzurum bölgesinin iklim ve coğrafi vaziyeti dolayısı ile hava şartları sert ve çok soğuktur. Bir gün boyunca çeşitli hava değişme şartlarına şahit olmak mümkündür. Bu bakımdan halk, bir çok hastalıkların sebeplerini Erzurum'un kötü hava şartlarına bağlamaktadırlar. Nitekim banyo yaptıktan sonra, dışarı çıkmayı hastalığın sebebi olarak görüyorlar. Bilhassa cereyanlı havaların romatizma, siyatik ve sırt ağrılarına sebep olduğuna inanırlar. Bütün soğukla ilgili hastalıkları hava şartlarına bağlamaktadırlar. Cerayanlı hava baş ağrısı, öksürük, nezle ve zatürenin sebebidir diyorlar. Burada mikrobun kendisi henüz bir değer kazanmış değildir. Keza halkımız cereyanlı yerde yatmaya taraftar değildirler : "Açık yerde yatta delik önünde yatma" diyorlar. Görülüyor ki, burada kötü hava ile ilgili hastalık syndromları atmosfer şartlarına bağlanıyor. Ayrıca, rüzgârlı hava da hastalık için önemli sebeptir. Baş ağrıları, umumiyetle rüzgârlı havaya atfedilir. Hastalıkta hava şartları ile ilgili olan bir hu-

sus da gece ve gündüz havasıdır. Halkımızın kanaatine göre gece dışarı çıkma, gündüze nazaran daha tehlikeli sonuçlar doğurur. "Çünkü, bütün hastalıklar gece azar."

Folk tababette diğer önemli bir teknik saha da kırık çıkıkçılık ve bunlarla ilgili hastalık ve tedavi şekilleri.

Burada artık, meciko-medikal sahadan ayrılıyor ve daha fazla bilgi, hüner isteyen bir sahaya giriyoruz. Erzurum halkı kırık çıkık hallerinde doktor veya hastahane tedavisi yerine "ev tedavisini" tercih ederler. Bu hususta "doktorun hiç bir şey bilmediği" kanaatındadırlar. Bu yüzden bölgemizde şöhretli halk osteopath'ları vardır. Bunlar halk arasında doktordan daha fazla şöhrete sahiptirler. Bu kırık çıkıkçılar ot ve merhem tedavisi suretiyle hastalığı sihri ve mistik sahadan tamamen ampirik bir gözlem sahasına intikal ettiriyorlar. Kırık çıkık için kullanılan merhem ve ilaç yanında halk osteopatları aynı zamanda, edinilmiş zengin tecrübe ve bilginin neticesi olarak- el ve görüş ustalığına da sahiptirler. Bunlardan bazıları modern tıbbın imkânlarına sahip olmak suretiyle, kırık organın filmine bakmak yetisini de kazanmışlardır. Netice olarak diyebiliriz ki, halk osteopathy'si Meciko-Medikal hastalık tiplerindenki tabiat üstü ilkeler yerine, tabiat içinde bizzat ampirik bilginin sonucunda elde edilmiş hüner ve yetileri kullanır. Burada tercih edilen ot ve merhem çeşitleri de nesilden nesile aktarılır. Ocaktan ocağa, babadan oğula intikal eden inançlar, bilgiler ve atitüdüleri ihtiva eder. Bu bakımdan modern tıbbın sebep-sonuç nedensellik bağları kadar kuvvetli ve rasyonel bir ilkeye dayanmamasına rağmen, bir lojik tarafı mevcuttur.

Erzurum'da kırık-çıkık ve incikler şu esaslar dahilinde cereyan eder. Genel olarak vücudun muhtelif organlarında meydana gelen incinme, kırık ve çıkıklar, "pöçük düşmesi", bel ve kaburga zedelenmesinde kara sakız ve çıkıklar, "pöçük düşmesi", bel ve kaburga zedelenmesinde kara sakız yakısı beş on defa incik yere sürülmek suretiyle hasta tedavi edilir.

Burada, halk osteopatle'nın rolü Chiropractor ile karışır. Yani bir kırık çıkıkçı Şiopraktörlük görevini de birlikte yürütür. Her iki fonksiyon henüz ihtisaslaşmış değildir. Bel kemiğindeki zedelenmeler ve sinir bağlarının kopması bu tanınmış osteopath'lar tarafından icra edilir. Meselâ, "kulunç romatizmaları" ve siyatik hallerinde çok keskin bir pala ile hastanın çıplak vücudunun ağrıyan kısmına muhtelif istikametlerde vurulur. Pala keskin ucuyla deriye tazyik yapmak suretiyle ağrının geçmesini sağlar. Bu pratikte, çok hünerli manipülasyon hareketi bizzat hastanın da hayran kaldığı bir husustur.

Halk arasında "her kırık çıkık olumlu bir sonuç vermez" kanısı, osteopatlar reddediyorlar : "Kırık yaşa göredir" kanaati yanlıştır diyorlar. Her yaş için kırık ve çıkıklar, zedelenmeler tedavi edilebilir. Yaşla ilgisi yoktur. Bacak kırılmasında, düz bir satıhta ayak kuvvetle ve aynı yönde çekilir. Kırık yerini aldıktan sonra, yumurtanın beyazı ile sabun çarpılır. Bu ameliyeye ilâç. "süzme yoğurt" halini alıncaya kadar devam edilir. Bir bezin üzerine bu karışım yayılır ve titizlikle bacak baştan sona kadar sarılır. Yalnız kırığın iç kısma gelen tarafı gevşek, alt kısmı sıkı sarılır ki, kan hareket etsin. Hasta birkaç gün bu vaziyette yatar. Bu müddet zarfında, eğer ayak şişerse sargı biraz gevşetilir, şayet şiş olmazsa sargı kendiliğinden gevşer. Böylece kırık tutmuş olur. Fakat, burada bacağın eğri olmaması için azami dikkat gösterilir. Zaten, bütün hüner, kırığın iyi birleşmesi hususunda, kırık çıkıkçıların göstereceği manipülasyon hareketlerine bağlıdır. Kırık-çıkık hallerinde ilk tedavi şekli, kırılan kemiğin deriye tazyik yaptığı yerden keskin bir bıçakla kan akıtmak gerekir. Bu suretle, kırılma dolayısıyla biriken kan dışarı atılır ve muhtemel bir iltihâbın önüne geçilir.

Kırık-çıkığın, yerine göre ilâç tedavisi de yapılır. Şöyle ki, eğer belden yukarı kısımlar ile kabuğa ve kalça kısımlarına karasakız, kol ve bacak kırılmaları için

de yumurta akı kullanılır. Halk osteopatları, kırık ve çıkıkların nisbetini bir röntgen ustalığıyla anlayabilir. Eğer bir kırık yanlış kaynatılmış ve üzerinden "senesi geçmişse" bir daha tedavisi imkânsızdır. Bir yıldan önce ise yani yara "taze" ise bunu açmak ve yeniden tesbit etmek için kara üzüm dövülür ve yara kısma sürülür. Ayrıca, yirmi dört saat sonra da ala balık dövülüp, kırık kısma sürülür, üzeri bir bezle bağlanır. Bunun için de en az bir gün beklemek gerekir. İki günlük bir tedavi şeklinden sonra, kırık kısmı gevşemeye başlar. Çıkıkçı el hareketiyle bu kısmı sağa sola hafifçe oynatır. İlk sabunlu su ile oğulur. Neticede, yanlış kaynayan kısım tekrar açılmak suretiyle bu defa birleşimi için daha önce zikredilen tedavi şekli uygulanır. Burada, kırık çıkıkların tesbitinde kullanılan ilâcın mahiyeti ile, sökülmesinde uygulanan ilâçların nevilerine dikkat etmek gerekir. kafatası çatlamlarında ise, eğer yara kısımdan kan çıkıyorsa yumurta sarısı, kan çıkmazsa karasakız sürülür. Karasakız ile yumurta sarısı da görev bakımından farklı özelliklere sahiptirler. Bunlar da anpirik bilgi ve inanç sistemleri ile elde edilmiştir. Görülüyor ki, tedavi şekilleri halkın geleneksel yaşayışlarının bir sonucudur.

Folk tıbla ilgili diğer bir sınıflama da yine ampirok tedavi şekli ile benzerliği bulunan ve ağızdan alınan içilecek ilâçlar, masajlar, yara lâpaları, şuruplar teneffüs yolu ile içeri çekilen ilâçlar, müshiller, merhemler, banyo ve hacamatlardır. Bütün bu teknikler halk tababetinde tedavi biçimlerini verir, ve kültürün önemli bir kısmını teşkil ederler. Her teknik belirli bir değer oryantasyonuna, inanç ve bilgiler sistemine göre düzenlenmiş ve tamamen sosyo-kültürel faktörler içinde değerlendirilir. Bunlardan tipik olanların bir kaçını sıralamak sureti ile, hastalık sürecinde kullanılan tedavi tekniklerinde zümre kültür faktörlerinin rolünü görelim.

Kurşun veya bacak yarasına yumurta sarısı ve tuz karışımı bir merhem sürülür. Yirmi dört saatte bir değiştirme sureti ile

bir ayda yara iyileşir. Ancak her iki tip yara vukua geldiği anda bu tedavi uygulanmalıdır. Damar şişmeleri halinde-Erzurum halkına göre bunun sebebi kanın damarda birikmesidir.- zeytin yağıyla oğmak gerekir. Kara sakız da sık sık kullanılan bir merhem tipidir. Halk inancına göre : “Kara sakız bir dermandır, kimine iyi gelir, kimine iyi gelmez”. Miğde hazımsızlıklarında sarımsak yedirilir. Böylece miğdenin “açılacağına” inanılır. Çi-banlarındeşilmesi için ateşte ve külde bütün olarak ısıtılmış soğan tatbik edilir. Basur hastalığında kızılçık çekirdeği döğülüp yara kısma sürülür. Kanlı basur için de hurda demir, bal ile karıştırılıp hastaya sabahleyin aç karnına yedirilir. Aynı ilaç ülsere de iyi gelir. Baş ağrıları için tuz, ateşte hafif kavrulur ve sıcak sıcak bir tülbende sarılarak başa bağlanır. Vücudun muhtelif kısımlarındaki ağrılar içinde bir parça ısıtılmış zeytinyağı sıcak bir yerde ağrı hissedilen kısma sürülür. Zeytinyağı bebekler ve çocuklardaki kulak ağrıları için de kullanılır. Halkımızın inancına göre zeytin yağı damarları yumuşatma özelliğine sahiptir. Sarılık içinde kayısı hoşafı içirilir veya hastanın başının bir noktasında -çirtma (yani bıçakla çizilmek sureti ile) çizilir sonra tuz basılır. Bel gevşekliğinde ise, kirli yün kuşak halinde bağlanır. Ziyaret ve türbeler de bazı hastalıklara iyi gelir. Bazılarına iyi gelmez. Her çeşit ağrılar, romatizma, rahim ve miğde hastalıkları için kaplıcalar tavsiye edilir. Hattâ kaplıca suyu bol miktarda aç karnına içilirse “içteki yaralar iyileşir”. Çok yemek miğdeyi yorar, hastalık yapar. Burada halk atitüd ve inançları modern tıbbın gastronomi teorisini reddeder mahiyettedir. Halkımıza göre bir çok hastalıklar çok yemeden ileri gelir. Nitekim fazla yemek sonucunda şahıs “intileme” hastalığına tutulur. Bayılmalar da yani “uslu geçti” halinde hasta açık havaya çıkarılır ve yüzüne soğuk su çarpılır. Keza yiyecek maddelerinin kalite ve özelliği de hastalığa sebep olur, inancı halk arasında yaygındır. Meselâ: Az pişmiş veya mayasız “Eksimemiş” hamur ve ekmek tipleri miğ-

de ağrılarına, yürek çarpmalarına yol açar. Ham meyve karın ağrısı ve “Ağızdan kara su” getirir.

Günlerin kutsal ve kutsal olmayışına göre ayırım da hastalığa tesir eder. Çünkü : “Her günün bir usulü vardır.” “Cuma günü mal koşmak” haramdır, işi rast gitmez. Cüzzam ve verem gibi hastalıklar, şahsın işlemiş olduğu günahın neticesidir. Burada hastalığın etyolojisi tamamen dini kavramlara göre yorumlanır. Ellerdeki “siğil” tedavisi, belirli tekniklere göre yapılır. Hasta, gökteki yeni ayın ilk çarşamba gecesi aya karşı çıkarılır. Bir miktar arpa üzerine dua ok nur ve elin siğilli kısmına sürülür. Bir hafta sonra hastanın eli iyileşir. Yanıklar için de, yanmış kireç suda eritilir, suyu süzülür. Süzülen su kadar zeytinyağı karıştırılır ve bir ipek bez üzerine sürülerek yaraya sarılır. Bir hafta içinde yara sağalır. Sıtma için de “Sıtma kesmesi” yapılır veya ziyaretlere ip bağlanır. Süt çocuklarında görülen sulu yaralara “Hoşirik hastalığı” bataklik yerlerdeki çamur alınıp sürülür veya kayın ağacı yakılıp yağı çıkarılır. Bu yağ asitborik ve sade yağla üçlü bir karışım yapılarak elde edilen merhem yaralara sürülür. Şiddetli baş ağrıları için de sarımsak dövülerek suyu çıkarılır, genize gidecek şekilde buruna çekilir. Keza sağlık için çiğ patates döğülerek suyu çıkarılır, ayrıca çekirdekli kuru üzüm kaynatılır hoşaf yapılır. Hasta aç karnına hoşafı içerken, bir taraftan da patates suyu genize gidecek şekilde buruna çekilir. Kısa zamanda “sarılık kesilir”. Sırt ağrıları ve şiddetli üşütmelerde şişe çekilir. Felçli hastalıklar, itikatsızlıkla ilgilidir.

Görülüyor ki, gerek meciko-medikal hastalıklarda gerekse bu tip hastalıklarda folk tababet, halkın inanç, atitüd ve değer sistemlerine dayanan bir tedavi usul ve tekniği geliştirmiştir. Bunların bazılarının paralelini modern tıbbda buluyoruz. Büyük bir kısmı ise, halkın ampirik bilgisinin nesilden nesile aktarılmasından ibarettir. Bir toplum fertleri her hstalık için doktora başvuramaz. Bunlar-

dan bazıları hastalığın durumuna ve derecesine göre "ev tedavisine", doktor olmayan doktorlara (Yani folk mütehassislara) veya doktora başvururlar. Tabiat üstü etiolojisiyle ilgili olarak hastalıklar bu üç kademededen birine yönelir. Meselâ Erasmus'a göre : ot tedavileri (Herbalist) öksürük, korku hastalığı, kötü hava, idrar tıkanmaları, aybaşı güçlükleri ve afsunlama hallerinde aranır. Bulaşıcı yaralar, kızamık, öfke halleri, deri iltihapları ise evde tedavi edilir. Doktor ise difteri, tüberküloz, zührevî hastalıklar ve apandisitler için yegane ihtisas sahibidir²⁴. Buna benzer bir diğer tipoloji de Adair tarafından Navajo halkı üzerinde yapılmıştır²⁵. Adair bu araştırmada üç değişken tipini ele alarak, doktorlar zümresini aşağıdaki şekilde sınıflamıştır :

1. Öyle hastalıklar vardır ki, doktorlar bunların tedavisini, "halk doktorlarından daha iyi yaparlar". Meselâ tüberküloz bunlardan biridir.

2. Öyle hastalıklar vardır ki, bunların tedavisinde hem doktorlar hem de halk doktorları aynı şekilde muvaffak olurlar. Yılan sokması bunlardan bir diğeridir.

3. Nihayet öyle tip hastalıklar vardır ki, bunların tedavisini ancak doktorlar yapar, folk doktorları asla yapamazlar. Meselâ yıldırım ve elektrik çarpmaları, hastahane kovuşlarındaki diğer elektriksel çarpmalar için, folk doktor hiçbir şey yapamaz; fakat doktor bu hastalıkların nasıl tedavi edileceğini iyi bilir.

Erzurum bölgesi için Erasmus ve Adair tekniğine dayanarak 105 kişi üzerinde yaptığımız araştırmada şu neticeye vardık :

a) %64 kişi verem için doktoru tercih ediyor.

b) %6 kırık çıkık için doktoru tercih ediyor.

c) %3 "korkma" gibi meciko-medikal hastalıklar için doktoru tercih ediyor.

d) % 11 felç, ishal, sıtma için doktoru tercih ediyor.

e) %5 öksürük, bronşit ve zatürrie için doktoru tercih ediyor.

Bu araştırma da gösteriyor ki, Erzurum çevresinde halkın büyük çoğunluğu verem hariç, halk doktoruna yönelmektedir. Burada verem hakkında halkın fazla bilgi edinmesi önemli faktör olabilir. Görülüyor ki, hastalıkların %97 si folk tababetin tedavisi altındadır.

B. Modern Tıp:

Hastalıkların etiolojisi bakımından modern tıbbın halk tababetinden faydalandığını iddia etmek güçtür. Çünkü modern tababet, hastalıkların sebep ve sonuçlarını izah bakımından rasyondır. Mikrop teorisi modern tıbbın esasını teşkil eder. Halbuki halk tababeti mikrop yerine, mikrobu ıfıtmesine rağmen, hastalıkların etiolojisi için meciko-medikal faktörlerle yetinmiştir. Bu bakımdan, folk tababette hastalık nedenlerini meydana getiren olgular arasında tabii bir sebep-sonuç bağı yerine bir takım sihirsel, tabiat üstü açıklanmayan mistik anlayışlar rol oynarlar. Buna rağmen, halk tababette öyle "ev tedavi" şekilleri vardır ki, bunların paralellerini "doktor tedavisinde" bulmak mümkündür. Böylece, halk tababeti ile modern tababet arasındaki münasebet unsurlarını, ancak birbirlerinde mevcut bulunan paralellerini tesbit etmekle mümkündür. Bu yönden, folk tababet modern tababette hastalığın tedavisi bakımından faydalı olmuş fakat hastalığın etiolojisi cihetinden asla...

Modern tababet, hastalıkların tedavisi ve korunma tedbirleri bakımından daha kati ve rasyoneldir. Böylece halk tababetinin tedavi sahaları içine giren hastalıklar dahi, bütün hastalıkların teşhis ve tedavisinde faydalı ilerlemeler kaydetmiştir. Halk tababeti, bu değişme ve gelişmelerden faydalanma imkânlarını bul-

²⁴ Charles John Erasmus, Changing Folk Beliefs and The Relativity of Empirical Knowledge, Southwestern Journal of Anthropology, 8: 411-428, 1952.

²⁵ John Adair, the process of Innovation and Navajo-Cornell Field Health Research Project, Paper Presented to the Skytop Conference, Committee on Preventive Medicine and Social Science Research, Council, June, 1958.

muştur. Halkımız arasındaki sıcak-soğuk ölçülerine göre sınıflandırılmış olan hastalıkların hemen pek çoğunda “eczahane ilâçları”, “ev ilâçlarının” yerini almıştır.

Keza, miğde ile ilgili birçok hastalıklar bunlar arasındadır. Denilebilir ki, halk tababeti akültürasyon sürecinin sonucu olarak modern tıbdan bir çok noktalarda faydalanmaktadır. Bu vetire, modern tıbbın harika ilâçları ve endüstrileşme ile sosyal organizasyondaki bozulma ve düzensizliklerin tevhit ettiği yeni tip hastalıkların ihtisas gerektiren tedavi şekilleri dolayısı ile de artan bir önem kazanacaktır. Buna mukabil; nazar değmesi, korkma, cin çarpması gibi halk arasında çok yaygın olan hastalık tipleri için doktorun tedavi şekilleri olumlu bir tasvibe sahip değildir. Bilhassa, bu meciko-medikal dediğimiz hastalık tiplerinin tedavileri hususunda halk, doktor tedavisinin kifayetsiz olduğu kanaatında veya doktora itimat etmemektedir. Bazı hastalıklar daha vardır ki, bunların tedavisi ve korunma teknikleri bakımından halk hem modern, hem de folk tababetin metodlarından istifade etmektedirler. Astım ve kalp rahatsızlıkları bunlardan birkaçıdır. Bu hastalıklar için bir yandan ev ilâçları diğer taraftan da eczahane ilâçları kullanılır. Bunlar birbirlerini takviye edici, tamamlayıcı olarak kabul edilirler. Bunun gibi günümüzde o tip hastalıklar ve bunlarla ilgili ilâç ve

cihaz teknikleri gelişmektedir ki, “ev ilâçları” tedavi şekilleri bu hususta tatmin edici olmuyor. Kanser çeşitli ameliyat şekilleri bunlar arasındadır. Halk tababeti bu hususta hiç bir fonksiyona sahip değildir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki; bu gün bölgemizde halk tababetiyle modern tababet arasında anlaşma-çatışma ve ayrılma gibi üç kavramı ihtiva eden bir dilemma hali mevcuttur. Şehirleşme, kitle haberleşme vasıtaları ve eğitimin etkisiyle bu dilemma bir gün çözülecektir. Fakat şimdilik yukarıda açıklanan nedenlerden dolayı, bu özellik devam edecektir. Halk sağlık kültürü, belirli davranış, inanç ve atitüdlere yöneldiği hastalık ve tedavi tarzları hariç diğer bütün hastalıklarda meslekî sağlık kültürünün gerektirdiği imkânlarla yerini terketmediği müddetçe bu çatışmayı tabii görmek gerekir.

Görülüyor ki, bu araştırmada ele alınmış bulunan halk sağlık kültürü ile meslekî sağlık kültürü ve bunlarla ilgili hastalık, teşhis, korunma ve tedavi şekilleri halkın atitüd, inanç ve değer oryantasyonunun bir sonucudur. Kısacası, hastalık nedenleri ve tedavi şekillerinde halkın mahalli atitüd, inanç ve değer oryantasyonunun bir sonucudur. Kısacası, hastalık nedenleri ve tedavi şekillerinde halkın mahalli sosyo-kültürel davranış tarzları önemli etkide bulunurlar.